

1911 Aksaray Yangın Yerinin İmarı ve Eski Eser Kaybı

Sibel Gürses Söğüt

Bir dönem, İstanbul'da büyük tahribat yaratan yangınların yanı sıra, geri dönülmez tahribatın nedeni, esasında yangınlardan sonra gerçekleştirilen *imar* hareketleriydi. Zira, bu uygulamalar, çoğu eski eserin ortadan kaldırılmasına neden olmuştu. Tanzimat'ın ilanından çok daha önce, 1820'lerden sonra başlatılan dizi reformlarla, kent yönetimindeki yeniliklerle, modern imar uygulamaları gerçekleştirilmeye başlanmıştı. Tanzimat'ın ilanı ile birlikteyse, imar yönetmelikleri hazırlanarak, uygulamaların, hazırlanan projeler ve yönetmeliklere uygun yürütülmesi sağlanmıştı (Söğüt, 2016).

Kent, bir yandan iktidarın arzuladığı biçimde imar edilirken, süreç içinde kimi kadim mimarlık ürünlerinin de kaybedildiği bir gerçektir. Bu kayıpların Tanzimat aralığından ziyade, 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki yangınlardan sonra yaşandığını söylemek yanlış olmaz. Eserleri tahrip eden yangındı belki, ancak ortadan kaldıran, yangın sonrasında hazırlanan plan/projeler ve ileriki yıllarda, yine *imar* adı altında gerçekleştirilen yıkımlardı. Zira, çağın şehircilik anlayışıyla içe kapalı bir mahalle olgusunun artık geride kaldığı bu dönemin imar uygulamalarında, geniş caddeler, meydanlar, park ve bahçeler gibi kamusal yaşamın hareketlendiği mekânlar vazgeçilmez unsurlardı. Bununla ilgili, çoğu kent ve mimarlık tarihçisinin referans aldığı örnek çalışma, Behçet Ünsal'ın "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı" başlıklı yazısıdır (Ünsal, 1969). Ünsal'ın çalışmasında, 1950'lerden sonra gerçekleştirilen yıkımlarla ortadan kaldırılan eserler ele alınmıştır.

Hocanın değerli çalışmasını örnek alan bu yazıda ise, özgün haritalar ve belgelerden yararlanılarak, kentin merkezinde birkaç mahallenin dönüşümüne neden olan 1911 Aksaray Yangını ve bu süreçte ortadan kaldırılan eserler konu edilecektir. Bir başka araştırma kapsamında, Atatürk Kitaplığının arşivinde tesadüfen ulaştığımız iki plan, yazının çerçevesini belirlemiştir. Bu kapsamda hazırlanan yazıda, 1911 tarihli Aksaray yangın yerinin planlamasından sonra çizilen istimlak projesinde (*Resim 2*) yeni yol ağı üzerin-

de kaldığı için ortadan kaldırılması düşünülen eserler, Atatürk Kitaplığında yer alan özgün haritalar, 19. yüzyıl haritası (Ayverdi, 1978), 1913-14 Alman Mavileri ve 1934-36 tarihli Pervititch sigorta haritalarıyla birlikte ele alınmıştır. Ek olarak, yazının odağında olmayan, yine de süreç içinde gelişen siyasi olaylarla plana eklenmesi öngörülen farklı imar kararları da diğer altyapı projesiyle (*Resim 18*) birlikte araştırmaya dahil edilmiştir. Çalışma sırasında, Pervititch haritalarında kimi binaların yer ve isimleri hakkında yanlış bilgi verildiği saptanarak, kimi araştırmacıların yanlış tahminleri de yeni belgelerle düzeltilmiştir. Umuyoruz ki, bu yazı da Ünsal'ın çalışması kadar araştırmacılara katkıda bulunsun.

İstanbul'un Yangınlarla İmarı

Bir yangın sonrasında, İstanbul'da modernleşme ilk planlama, Yenikapı, Yalı Mahallesi'nde görülüyor. Müellifi bilinmeyen, birbirini dik açıda kesen sokaklar arasında geometrik yapı adalarıyla oluşturulan bu yeni düzenleme, subay H. V. Moltke'nin hazırladığı 1836 tarihli haritaya işlenmiş (Söğüt, 2019). Buna benzer ikinci düzenleme, 1857'de İtalyan mühendis Luigi Storari'nin planlamasıyla Aksaray yangın yerinde gerçekleştirilmişti.

Storari'nin Aksaray planının, Yenikapı'ya göre ayrıcalığı, öneri sokak ağının ve meydanın, kentin ileri tarihli imar uygulamalarının bir parçası haline dönüşmesiydi. Örneğin, Kâtip Muhihittin Camisi'nin bulunduğu yer, yapı adalarının köşelerinin 45 derece kesilmesiyle oluşturulan bir tür meydanla yeni bir anlam kazanmıştı. 1868'de Pertevniyal Valide Sultan, eklektik üslupta yeni bir cami yaptırarak meydanı şenlendirmişti. Bu meydan, aynı zamanda kentsel gelişme ekseninin düğüm noktalarından biri olacaktı. Nitekim, 1911 Aksaray Yangınından sonra, Fransız Mimar André Auric'in planında, 50 metre genişlikteki, sonraları Gazi Bulvarı ismini alacak Sultan Cami Caddesi bu meydanın üzerinden geçirilmişti.

19. yüzyılda yangın yerleri, her ne kadar eski dokudan farklı bir biçimde planlandıysa da yapı

adalarının boyutlarında ölçek olarak bir farklılık görülüyor. Bu durum, geometrik düzende, parsellerin 1/4 nispetinde küçülmesi, varsa çıkamaz sokakların kaldırılması ya da açılmasıyla, buradaki mülklerin özerk statülerinin değiştirilmesi dışında müdahale gerektirmemişti. Oysa, 1908'den sonra büyük yangınların tahrip ettiği alanların planlamasında öngörülen büyük yapı adaları, büyük yeşil park alanları, geniş caddeler istimlâk gerektirmişti (Söğüt, 2019). İşte, 1912 Aksaray planında, bu istimlâklar sırasında, 50 yapı arasında, konutlar dışında 21 adet eski eser ortadan kaldırılmıştı.

1911 Aksaray Yangınından Sonra İstimlâk ve Hafriyat Planı

II. Meşrutiyet'in ilanı, ulusal bayram olarak kutlanmaya başlanmıştı. Kutlamaların üçüncü yıldönümünde, 10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1911'de Aksaray ve Mercan'da büyük bir yangın olmuş; bu yangında, Camcı Ali Bey, Balaban Ağa, Çukur Çeşme civarında Molla Kestel, Fevziye, Kemal Paşa, Yakup Ağa, Oruç Gazi, Kuyumcu Bahşayış, Mimar Kemalettin, Çoban Çavuş, Kızıltaş, Şeyh Ferhad, Kâtip Kasım, Sinekli Bakkal, Alem Bey, Gureba Hüseyin Ağa, Kovacı Dede, Baklalı Kemalettin, Anya Bey (Eynebey/İnebey), Çoban Çavuş mahalleleri kısmen ya da tamamen tahrip olmuştu (Anonim, 1327). Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul'un mahallelerini 1922 kent rehberi üzerinde işaret etmişti (Ayverdi, 1958). Ancak, 1911 yangın alanındaki mahallelerin, 1922'de komşu mahallelere dahil edilerek sınırlarının değiştiği, hatta bazılarının ismen ortadan kaldırıldığı anlaşıyor (Resim 1).

Bu büyük yangında, 430.500 zirakarelik alanda, 2400 bina yanmıştı. 1921 tarihinde tutulan kayıtlara göre, 1873 arsa sahibine, arsa çapları dağıtılmış, 102 bina inşa edilmiş, tarla kuralına uygun olarak, toprak tesviyesi kısmen yapılmış, yollar henüz yapılmamış, lağımlar kısmen yapılmıştı (BOA.BEO.4686/351427).

Aksaray yangınından sonra planlanan alanda, büyük olasılıkla 1914-1921 tarihleri arasında hazırlandığını düşündüğümüz iki plandan birinde, sokak üzerinde kalan ya da yol tesviyesine engel olan ve istimlâk edilmesi gereken binaların ve su borularının işlendiği (Resim 2), diğerinde, tamamlanan yol tesviyeleri ve lağım borularının döşendiği eksenler görülüyor (Resim 17). Buna göre, 1911'de İstanbul'un merkezinde büyük bir alanı tahrip eden yangından sonra hazırlanan planda oluşturulan geo-

metrik yapı adaları ve birbirini dik açıda kesen geniş caddeler arasında birçok eserin ortadan kaldırıldığı anlaşıyor. Bugüne dek araştırmacılar tarafından eser kaybını bina ölçeğinde parça parça olarak ele alan çalışmalar, çoğunlukla 1950'lere odaklanmıştı. Zira eski eser kaybı, 1950'lerde çok yıkıcı, tabiri caiz ise vahşi bir biçimde gerçekleştirilmişti. Yine de eski eser kaybının yüzyıl başında kimi yangın yerlerinin planlaması sırasında başladığını söylemek yanlış olmaz.

Aksaray yangın yerinde istimlâk edilecek eserleri ve eski boru hatlarını gösteren belgede, bir liste hazırlanmış ve planda gösterilen numaralarla yerleri işaret edilmiştir (Resim 2). Listede binaların isimleri verilmeden, sadece işlevleri belirtilmiştir. Bu yazıda, listedeki istimlâke konu yapılardan, sadece eski eserler hakkında bilgi verilecektir. Yıkılarak ortadan kaldırılan eserlerin yer tespitinde 19. yüzyıl haritası, Alman

Resim 1. 1922'de Aksaray yangın mahalleleri (Ayverdi, 1958).

Resim 2. İAK.Hrt-005320- (tarihsiz), 1911 Aksaray yangın yeri planlamasında, yeni yol ağı üzerinde toprak tesviyesine engel olan, istimlâk edilerek yıkılacak bina ve boruları gösteren çizim. (Liste yazar tarafından Türkçeye çevrilmiş, parantez içinde eserlerin isimleri yazılarak, plandaki yerleri renklendirilmiştir.)

Resim 3. Balaban Ağa Mescidi, 1903 (İstanbul).

Resim 4. Pervititch sigorta haritalarında, Acemoğlu Camisi yanlışlıkla Balaban Ağa Camisi olarak gösterilmiş.

Resim 5. Pervititch sigorta haritalarında Taş Han, 1936.

Mavileri, Pervititch sigorta haritaları değerlendirilirken istisnâ planındaki numaraları referans alınmıştır.

Buna göre, planda **2 numarayla** (Resim 2) işaret edilen **Balaban Ağa Mescidi** ve haziyesinin, 19. yüzyıl haritasında, Çilingirler Caddesi, Zincirlikuyu Sokak ve Balaban Ağa Sokaklarının kesiştiği köşede yer aldığı görülüyor (Resim 8). Mescit, Aksaray yangınından sonraysa, yeni açılan Harikzedeler Sokağı üzerinde kalmıştı. Geç Roma döneminde, 4 ya da 5. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen dairesel planlı, kubbeli mezar yapısından mescide dönüştürülen, 1911 yangınında tahrip olan yapının (Resim 3) harabesi, Vakıflar İdaresi tarafından 1930'da yıkıcılara satılarak ortadan kaldırılmıştı (Eyice, 2006a).

Bu çalışmada, Pervititch sigorta haritalarında, Acemoğlu Hamamı'nın bitişiğindeki, Acemoğlu Camisi'nin yanlışlıkla, Balaban Ağa Camisi olarak işaret edildiği görülmüştür. Zira, hamamın hemen yanında yer alan ve istisnâ

planında **G'** ile işaret edilen Acemoğlu Camisi, Büyük Reşit Paşa Caddesi üzerinde kalıyordu. (Resim 4).

Acemoğlu Camisi ve Hamamı, Acemoğlu Kışlası'nın bir parçasıdır (Ülgen, 1939). Eski Odalar olarak da bilinen kışlanın önünde, Direklerarası çarşısının dükkânları yer alıyordu. 1826'da Yeniçeri Ocağı ve ona bağlı Acemi Ocağı kaldırılınca, kışlaları da yıkılmış, 1911 yangınından sonra hamamın dışındaki cami ve dükkânlar da ortadan kaldırılmıştı.

Planda **5 numarada** işaret edilen, Laleli Camisi'nin kuzeyinde yer alan **Taş Han**, her ne kadar 1912 planında yeni açılan Mahfel Sokak üzerinde yer aldığı için yıkılmak istense de yıkımdan kurtarılmıştır. Sipahiler Hanı, Çukurçeşme Hanı, Katırcıoğlu Hanı ismiyle de anılan Taş Han'ın, 18. yüzyılda III. Mustafa tarafından Laleli Camisi'nin vakfına bağlı olarak sipahiler için yaptırıldığı biliniyor. Geleneksel kent dokusunda, planlı bölgelerde çıkmaz sokakların kaldırıldığı gözlenirken, Taş Han'ın yıkımdan kurtaran kararlar Mahfel Sokağın, planlı alanda bir çıkmaz sokağa dönüştüğünü söyleyebiliriz. Özetle, 19. yüzyılda mevzuatı oluşturulan “koruma” olgusunun önemine rağmen, dönemin planlamasının eserleri dikkate almadığı açıktır. Ne yazık ki bu anlayış, ileriki yıllarda da devam etmişti. 19. yüzyılda Han Arkası ve Çukur Çeşme Sokakları arasında geçiş olanağına sahip üç avlulu han yapısı, büyük olasılıkla – ve iyi ki– bu karakterini, 1912 planında yeni açılan Genç Türk ve Fethi Bey Caddeleri arasında gerçekleştirmeye devam ettiği için yıkımdan kurtulmuştu (Resim 5, 6).

Resim 6. Taş Han'ın Fethi Bey Caddesi'nden giriş cephesi, 1930'lar.

Planda 6 numarayla (*Resim 2*) işaret edilen, Fâtih dönemine uzanan ve **Kazasker Hamamı** olarak bilinen çifte hamam (Eyice, 1993), Çukur Çeşme Hamamı, Pervititch sigorta haritalarında temel kalıntısıyla harabe olarak gösterilmiş, ilerleyen yıllarda da ortadan kaldırılmıştı. Eyice, hamam yapısının, 1916-17 yıllarında sadece kadınlar bölümündeki soyunma kısmının kubbesinin göçük olduğunu, eserin 1936'ya kadar süreç içinde parça parça yıkılarak ortadan kaldırıldığını ifade ederek, dönemin Belediye Başkanı Cemil Topuzlu'yu sorumlu tutar.

Planda 7 numarayla (*Resim 2*) işaret edilen **Sultan Mustafa Han Medresesi**, 19. yüzyıl haritasında, Koska/Laleli Medresesi'nin Harik-zedegân Apartmanları için yıkıldığı arsanın kuzeyinde, Derbend Sokak (Kurultay) tarafında yer alıyordu (Kütükoğlu, 1977) (*Resim 7*). 1912 Aksaray Planı'nda yeni açılan Kurultay Sokak üzerinde kaldığı için yıkılmıştı.

Planda 8 numarayla (*Resim 2*) işaret edilen, Mimar Sinan'ın eserlerinden **Hekim (Hakim) 1 Çelebi Tekkesi Mescidi**, 19. yüzyıl haritasında Çifte Tulumba Sokağı üzerinde yer alıyordu (*Resim 8*). 1935'te, Büyük Reşit Paşa Caddesi üzerinde kısmi kalıntısı görülen (*Resim 9*) ve günümüzde, Kültür Envanteri'nde kayıp eser olarak bile kayıtlı olmayan yapının yer aldığı arsada, beş katlı bir mağaza yer alıyor.

İstimlâk planında, Aksaray Caddesi'nde, Laleli Camisi'nin karşısında 9 numarada (*Resim 2*) işaret edilen dükkânlar da kaldırılmıştı. Dükkânların biraz batısında, 10 numarada (*Resim 2*) işaret edilen **Yolgeçen/Kemankeş Ahmet Ağa Camisi**, Storari'nin 1857 Aksaray Yangın yeri planlamasında Yeşil Tulumba Meydanı'na bakan yapı adalarından birinde, Hamam Sokak üzerinde kalıyordu. Cami, 1912 Auric'in planında düzenlenen yeni yapı adaları nedeniyle ortadan kaldırıldı. 1916 tarihli bir fotoğrafta, Kemankeş Ahmet Ağa Camisi ve Kızlarağası Hamamı yıkılmadan önce görülüyor. Buna göre caminin tek kubbeli olduğu anlaşıyor (Eyice, 1973) (*Resim 10*).

Planda, istimlâk listesinde 11 numarada (*Resim 2*) işaret edilen **Kızlarağası Hamamı**, Valide Hatice Turhan Sultan'ın Başağası olan Abbas Ağa tarafından, 17. yüzyılda inşa ettirilmiş (Eyice, 1973), 1912 planlamasında Aksaray Caddesi üzerinde kaldığı için kaldırılmıştı. 12 numarada **Alçihane Sıbyan Mektebi**, Auric'in planında yeni açılan Şair Haşmet Sokağı'nın üzerinde kaldığı için 6 lira kıymetle istimlâk edilmişti (İAK. Hrt-005874).

İstimlâk edilecek bina listesindeki 14 numarada **Ermeni Mektebi** olarak gösterilen yerde (*Resim 2*), 1913-14 tarihli Alman Mavileri'ne göre, İngiliz Okulu görünmekte, oysa Ermeni Mektebi biraz daha güneyde yer alıyor (*Resim 11*). Pervititch sigorta haritalarında 1936'da yıkılmış ve Türkeli Caddesi ve Asker Sokak arasında kalan yapı adasında, kısmi kalıntıları görülmekle birlikte (*Resim 12*), arsaya dönüşmüştür.

İstimlâk listesinde 15 numarada işaret edilen **Musalla Camisi**, 19. yüzyıl haritasında ve Alman Mavileri'nde (*Resim 11*) Musalla Caddesi üzerinde yer almakta. Mahalle sınırları değiştikçe, 1909'da Şeyh Ferhad, 1913'te Kâtip Kasım ve 1922'de Mesih Paşa Mahalleleri içinde kalan cami, 1936'da harabe olarak Kâtip Kasım Mahallesi'nde Kızılaş Sokak üzerinde yer alıyordu (*Resim 12*). Bu dönemde, caminin

Resim 7. 19. yüzyıl Haritası'nda Mustafa Han Medresesi.

Resim 8. 19. yüzyıl haritasında Balaban Ağa Mescidi ve Hakim Çelebi Mescidi.

Resim 9. Pervititch haritalarında Hekim Çelebi Mescidi'nin harap kalıntısı, 1935.

Resim 10. Aksaray yönüne doğru, solda Kızlarağası Hamamı erkekler bölümünün soyunma kısmı, onun sağında Kemankeş Camisi ve Pertevniyal Valide Camisi, en sağda Laleli Camisi önündeki III. Mustafa Türbesi, 1916 (Eyice, 1973).

bulunduğu yapı adasında, harap olarak işaret edilen Mustafa Paşa Medresesi'nin, Hoca Üveys Medresesi olabileceği belirtilmiştir (Kütükoğlu, 1977). Musalla Camisi ve medrese, kaybolan eserler listesindedir. Mustafa Paşa Medresesi, Aksaray Planı'nda istimlak listesinde yer almasa

Resim 11. 1913-14 Alman Mavileri'nde, Kâtip Kasım Mahallesi'nde Mustafa Paşa Medresesi, Musalla Camisi, İngiliz Okulu ve Ermeni Mektebi.

Resim 12. Pervititch sigorta haritalarında, 306 numaralı yapı adasında Ermeni Mektebi'nin harabe kalıntısı, 303 numaralı yapı adasında ise, Musalla Camisi ve Mustafa Paşa Medresesi'nin harap yapı olarak yazıldığı görülüyor, 1936.

Resim 13. 1913-14 Alman Mavileri'nde, Aya Yorgi/ Langa Kilisesi.

da yıkılarak, yerine Kâtip Kasım İlkokulu inşa edilmiştir. Langa/Aya Yorgi Kilisesi'nin bahçe duvarlarıyla, sur duvarları da kaldırılmıştır (Resim 13). Oysa, 1911'de, Osman Hamdi Bey, surların *Asar-ı Atika Nizamnamesi*'ne (Eski Eserler Tüzüğü) göre korunması gereken eski eserden olduğu gerekçesiyle yıkılmasına itiraz etmişti (BOA. MF. MKT. 1174/34). Nizamnameye göre korunması gereken surların kaldırılma süreci tarafımızdan yürütülen ayrı bir araştırma konusudur.

Günümüzde, Kültür Envanteri'nde kayıp eser olarak görünmeyen, Cellad Çeşmesi ismiyle de anılan (Köseoğlu, 1952), İmrahor Hamamı, istimlak listesinde **21 numarada** işaret edilmiştir. Mustafa Kemal Caddesi açılırken ortadan kaldırılan hamamın, yangın söndürme havuz tasarıları arasında olası dağıtım noktalarından birisi olduğu varsayılırsa (Söğüt, 2016), tasarı proje dönemindeki yangından sonra ortadan kaldırılması düşündürücüdür.

İstimlak planında, **24 numarada** işaret edilen (Resim 2), **Baklalı Kemalettin Camisi**, Fatih Dönemi mahallelerinden, Tahrir Defterleri'nde *Mahalle-i Mescid-i Kemal Bey'üş -şehir bi- Tahta Minare der nezd-i Kovacı Dede* ismiyle geçmektedir (Ayverdi, 1958). 1922'de kendi isminde bir mahallesi vardır (Resim 1). 1927 nüfus sayımından sonra sınırları, birleştirilen mahallelerden Çakırağa ve İnebey Mahalleleri arasında dağıtılmıştır (Ölçer, 2014). Ne yazık ki, Baklalı Kemalettin Camisi, 2021 yılında, *ihya* faaliyetiyle, Tiryaki Hasan Paşa Caddesi üzerinde, çok katlı bir iş merkezinin arasında anlamsız bir mimariyle canlandırılmıştır.

İstimlak listesinde yer alan kayıp eserlerden birisi de 19. yüzyıl haritasında, Cellat Çeşmesi Sokak ile Küçük Langa Caddesi'nin kesiştiği köşede yer alan **Bostancı Başı Camisi**. 1912 Aksaray planıyla yeni açılan Namık Kemal ve Küçük Langa Caddelerinin kesiştiği köşede gösterilen, *Cellat Abdullah Camisi*, "yarı harabe ancak kullanılıyor" notuyla yer almakta. Büyük olasılıkla, yangınzedeler ya da Anadolu'dan göçen evsizler tarafından kullanılıyordu.

1909'da Çakır Ağa Mahallesi'ne dahil olan Bostancı Başı Camisi'nin banisi bostancı Abdullah Ağa'dır. Bu nedenle mahalleli tarafından "Cellat Abdullah" ismiyle de anılıyor olmalıydı. Langa bostanına komşu olduğu için mahalleli tarafından "Bostan Cami" olarak bilindiği de belirtiliyor (Eyice, 2006b). Eyice, 1937'de yıkıldığını ve 1940'larda caminin bulunduğu arsaya bir apartman yapıldığını söylüyor. Bos-

tanların, İstanbul yangınlarında bir tür sınır görevi görerek kurtarıcı olduğu düşünülürse (Söğüt, 2015) Eyice, caminin ilk şeklini korunmasında bostanın varlığına işaret ediyor. Bu yazıda, Aksaray planlamasındaki yeni yol ağı üzerinde kalan istimlâke konu eserlere dönecek olursak, istimlâk planında 27 numarada işaret edilen caminin, Namık Kemal Caddesi üzerinde kaldığı için yıkılması düşünülmüyor. Oysa, Pervititch sigorta haritalarında caminin, doğrultusu değişen Küçük Langa Caddesi üzerinde kaldığı anlaşıyor. Ne yazık ki, Eyice'nin de vurguladığı gibi yıkılması gerekmediği halde kaybolan eserler arasına girmiştir. İstimlâk listesinde, **36 numarada** Tramvay Garajı olarak görünen alan ve komşu yapı adaları (Resim 15, 16), 1950'lerde, Vatan ve Millet Caddelerinin kesiştiği alanda, Menderes yıkımları sırasında ortadan kaldırılmıştı (Akpınar, 2015). Eminönü-Aksaray Tramvay hattı 1871'de açılmış, Aksaray Tramvay deposu da yangından hemen önce 1911'de kurulmuş ve tramvay hatları 1914'te elektrikleştirilmişti.

İstimlâk planında, **37 numarada** kayıtlı, Laleli Camisi'nin karşısında yer alan, 15. yüzyıl Çakır Ağa Camisi, 20. yüzyıl başında tramvay yolunun güneyinde yer alan mahalle mescidiydi. 1894 depreminde zarar görüp yenilenmişti (Metin, 2019). Ünsal, bulvar üzerine çıkmasına rağmen Ebubekir Paşa Mektebi'nin (Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi) korunabildiğini söyler. Bu nedenle, mektebin karşısındaki caminin 1958'de yıkılmasını eleştirir (Ünsal, 1969).

38 numarada işaret edilen Pertevniyal Valide Sultan Camisi'nin parçası olan türbe, 1871'de inşa edilmiş, 1958 Vatan Caddesi ve Aksaray Meydan yıkımlarında ortadan kaldırılmıştı (Batur, 1994). 1911 Aksaray Yangınından sonra, 16. yüzyıla ait "Yavuz Sultan Selim'in torunu Hatice Hanım Sultan Camisi"nin de 1936'da enkazı satılmıştı. *Tezkiretul-Ebniye* ve *Tuhfetiil-Mi'marin*'de "Osman Sah Validesi Camisi" olarak ismi geçen, istimlâk listesinde 45 numarada işaret edilen **Hanım Sultan Camisi**, Kanuni Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştı. **48, 49, 50 numarada** Langa Bostanları Sokağı'ndaki sur duvarları da ortadan kaldırılmıştı.

Yazıda ele aldığımız ikinci planda (Resim 18) Aksaray Planı'nın uygulaması sırasında, 1914'te başlatılan yol çalışmaları gösterilmektedir. Planda, kırmızı taralı olanlar hafriyat, yeşiller dolgu çalışmaları olup hangi eksenlerde 60-80-100 cm'lik lağım borularının yerleştirileceği de gösterilmiş.

Bu planı, istimlâk paftasıyla (Resim 2) birlikte değerlendirdiğimizde, 1950'lere kadar bina istimlâkinin hafriyat çalışmalarıyla da geciktiğini söyleyebiliriz. Dairesel formlu meydandan dikine inen mavi çizgili eksen Yenibahçe/Bayrampaşa/Likos deresi. Eyice, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra açılan caddeler ve yol genişletmelerinin İstanbul'un topografyasında değişiklik yarattığını, 1940'larda zemin kotlarının değiştirilerek düzenlenen bulvarı bu duruma örnek olarak gösteriyor (Eyice, 2006b). Özellikle, Bayrampaşa Deresi'nin denize akıntısı kesildikten sonra Aksaray Meydanı'nı su bastığını söylü-

Resim 14. Pervititch sigorta haritalarında Cellat Abdullah (Bostancıbaşı) Camisi, 1936.

Resim 15. Pervititch sigorta haritalarında Aksaray Tramvay deposu ve Ordu Caddesi üzerinde, bize göre 1912 Aksaray Planı'na sonradan eklenen meydan öngörüsü, 1936 (Resim 18).

Resim 16. Menderes yıkımlarından önce Aksaray Tramvay Deposu.

Resim 17. Yangından önce Çakırağa Mescidi (Metin, 2019).

yor. Yangınlar ve depremlerle, süreç içinde değişen kent topografyasında, Eyice'nin de vurguladığı gibi, en büyük zararın, *imar* adı altındaki faaliyetlerle, özellikle de 1950'lerden sonra Menderes yıkımlarıyla gerçekleştiği aşikâr. Ne var ki, bu çalışmada yararlanılan iki belge, 19. yüzyıldakinden farklı olarak, 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki büyük yangın yerlerinin planlamasında, topografyanın çok da düşü-

nülmediğini, açılan 30/50 metre genişlikte caddelerin, topografyanın değişimini zorunlu hale getirdiğini, yeniden düşünmeyi gerektiriyor.

1911 Aksaray yangınından sonra, yeni açılan eksenlerdeki tesviye çalışmalarını gösteren planda, kesik çizgilerle gösterilen dairesel formlu bir meydan dikkati çekiyor. Bu meydan, müellif André Auric'in 1912 tarihli planında görülmüyor (Gül, 2013). Biz, dairesel formlu meydanın plana sonradan eklendiğini düşünüyoruz. Zira, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, Şehremanetinde istihdam edilen diğer yabancı memurlar gibi Auric'in de akdine son verilmiş, 22 Temmuz 1330[1914]'te ülkesine geri dönmüştü (BOA.DH.İD.186.61). Auric'in planından türetilen bir başka projede (20 Temmuz 1330) eklenen bu meydana "*İttihat ve Terakki Meydanı*" ismi verilmiş. Aksaray yangınının olduğu 10 Temmuz'da, *iyd-i millî* kutlamalarının devamında, Şişli'de Hürriyet Anıtı'nın açılışı yapılmıştı. Bize göre, Aksaray'da, yangın yerinin merkezinde, kentin önemli eksenlerinin kesiştiği noktada da bir Meşrutiyet anıtının düşünülmüş olması kuvvetle muhtemeldi. Sonradan uygulanmasa da bu meydanın, Erkân-ı Harbiye haritalarında yerleştirildiği ve 1932'lere kadar türetilen haritalarda yinelendiği, hatta, 1936 Pervititch sigorta haritalarında (Resim 15) dahi uygulamaya yönelik öngörünün devam ettiği, özetle, uzun süre düşüncelerde var olduğu açıktır.

Resim 18. 1912 Aksaray yangın yeri planlamasına göre yeni yol ağında, tamamlanan hafriyat ve dolgu inşaatı yanı sıra, döşenen lağım borularını gösteren çizim (IAK. Hrt-005322-Temmuz 1330[1914]).

Sonuç

İstanbul'da, külliye ve ibadethaneler etrafında gelişen geleneksel kent dokusunun çekirdeği olan mahalleler, ziyadesiyle konut bölgelerini oluşturan birimlerdi. Ana bir yola açılan avlu etrafında kümelenen tek ya da iki katlı oda/hanelerin önlerinde, nüfus artışıyla birlikte çıkmaz sokaklar da ortaya çıkmıştı. Böylelikle, yoğun ve karmaşık bir düzende gelişen Osmanlı kenti, topografya ile uyumlu, kentsel yapıya sahip oldu. Bu dönemde yollar, kentsel düzenin belirleyici etmeni değildi. Oysa, 19. yüzyılda, yeniden düzenlenen kentin morfolojisindeki değişimin birincil ögesi *sokak* olmuştur (Söğüt, 2016). Sokak ağı, ilk olarak yangınlardan sonra hazırlanan planlarla değişim geçirdi. Birbiriyle kesişen, kimi yerde meydana kavuşan, bir ucundan diğerinin görünür olduğu sokak ağını, İstanbul topografyasına uyarlamak epey zaman almış olmalıydı ki İstanbul'un imarı 20. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. Ne var ki, planlı yangın yerlerinde, imarın öncül nüvesi olan yeni sokak ağı, çoğu eski eserin ortadan kaldırılmasına neden olmuştu. İşte, İstanbul'un mahalle yapısını değiştirirken, topografyayı ve çoğu eski eseri süpüren yangınlardan birisi de 1911 büyük Aksaray yangınıydı.

Sibel Gürses Söğüt, Dr. Öğretim Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

Kısaltmalar

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
BEO (Bab-ı Âli Evrak Odası)
DH. İD (Dahiliye, İdare)
İAK (İstanbul Atatürk Kıtaphanesi)

Kaynaklar

- Akpınar, İ. (2015) "Menderes İmar Hareketleri Türkleştirme Politikalarının Bir Parçası mıydı?" *Arredamento Mimarlık*, 290, 85-89.
- Anonim (1327) "Yangınlar", *Tanin Gazetesi*, 12 Temmuz.
- Ayvansaraylı, H. (1281[1865]) *Hadikatü'l Cevami*, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Ayverdi, E. H. (1958) *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, Doğuş Limited Şirketi Matbaası, İstanbul.
- Ayverdi, E. H. (1978) *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul.
- Batur, A. (1994) "Valide Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.
- Eyice, S. (1973) "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Eserleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, 133-178.
- Eyice, S. (1993) "Çukur Çeşme Hamamı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 8, İsam Yayınları, İstanbul.
- Eyice, S. (2006a) *Eski İstanbul'dan Notlar*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Eyice, S. (2006b) *Tarih Boyunca İstanbul*, Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- Gül, M. (2013) *Modern İstanbul'un Doğuşu*, Sel Yayıncılık, İstanbul.

- Köseoglu, N. (1952) *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- Kütükoğlu, M. (1977) "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 277-392.
- Kuran, A. (1973) "Mimar Sinan'ın Bilinmeyen ve Kaybolan Camileri", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 81-94.
- Metin, N. Y. (2019) "XV. Yüzyıl Bânilerinden Çakır Ağa ve Mimari Eserleri", *Belleten*, 298, 913-932.
- Ölçer, E. (2014) *Şehir Sokak Hafıza*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul.
- Söğüt, S. G. (2015) "Yeni Belgelerle 1865 Hoca Paşa Yangını'nın Sınırları", *Toplumsal Tarih*, 263, 74-80.
- Söğüt, S. G. (2016) "İstanbul'un imarı ve yangınlar-1-Osmanlı Şehir Yönetiminin Modernleşme Sürecinde Yangınların Rolü", *Toplumsal Tarih*, 270, 50-59.
- Söğüt, S. G. (2016) "Osmanlı'nın Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Yangın Söndürme Araçları". *Toplumsal Tarih*, 265, 52-58.
- Söğüt, S. G. (2019) "1912 İshakpaşa Yangını ve Ayasofya Çevresinin Yeniden Düzenlenmesi", *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 251-280.
- Söğüt, S. G. (2019) "Yangın ve İmar", *İnci Aslanoğlu için Bir Mimarlık Tarih Dizimi* (Der.: T. E. Altan, S. E. Ekinci), ODTÜ, Ankara.
- Ülgen, A. S. (1939) *Fatih Devrinde İstanbul*, Vakıflar Umum Müdürlüğü, İstanbul.
- Ünsal, B. (1969) İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı, *Türk Sanatı Tarihi II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.6-61.

Reconstruction of 1911 Aksaray Fire Site and Loss of Antiquities

For a period, fires were the actors of the change in the urban fabric of Istanbul. In the 19th century, the planning initiative, which was initiated by the projects of foreign architects and urban planning experts, has moved the stones. Although not completely demolished, the fire place regulations of the period were put into practice by downsizing the courtyards of some foundation buildings in kind that could be benefited by everyone or by moving them to other places. The main feature that distinguished this planning approach from the previous urban fabric was the street system which was free from dead-end streets and intersecting each other at right angles. The planning in the new system was carried out by leaving 1/4 of the parcels on the road free of charge. At the beginning of the 20th century, especially right after 1908, in addition to the size of the areas covered by the fires that destroyed the city, the size of the spaces such as wide streets and squares between the building blocks had increased in the plans of this period. The ability to carry out such planning was only possible through expropriation. Thus, the remaining buildings on the new street network envisaged by the plan were expropriated and removed. Here, according to the expropriation project prepared after the 1911 Aksaray Fire, which is an example of this situation, 21 of the 50 foundation buildings were destroyed in kind.